

I. ТВОРБА РЕЧИ КАО ЛИНГВИСТИЧКА ДИСЦИПЛИНА

Најважнија питања у вези са творбом речи као лингвистичком дисциплином односе се на њено дефинисање, функционисање и класификовање. Међутим, како су недостајала системска истраживања, објашњавања и описивања творбе речи као посебне дисциплине, у нашој науци веома се осећао недостатак опште и целовите теорије, која би сагледала суштину овог моћног средства језичке креативности.

Малобројни су покушаји експлицитног одређења творбе речи у нашој, али и у страниој лингвистици. Једна од дефиниција коју препоручује Т. Прћић гласи: творба речи је лексиколошка поддисциплина која проучава обрасце стварања нових лексема у једном језику. Творба речи је, дакле, и збирни назив за све такве поступке, како у смислу процеса тако и резултата (Прћић 1998: 67).

Да је творба у директној вези са лексикологијом, довољна је потврда то што у творбеном процесу настају речи–лексеми², а не различити облици речи, што је подручје морфолошких изучавања. Осим тога, творба речи директно утиче на повећање лексичког фонда једног језика, те је и у овом смислу она лексиколошка поддисциплина. Њену суштину требало би да чини утврђивање и изучавање начина на који се изражавају категоријална значења речи, што је у тесној вези са природом и задацима лексиколошких истраживања.

Најпре ћемо изложити поглед на творбу речи у сербокроатистици. Даћемо преглед најуобичајенијих и најчешћих дефиниција творбе речи и коментарисати их.

По М. Стевановићу, који користи термин грађење речи, то је „учење у науци о речима о грађењу речи, које се бави постанком и саставом речи“ (Стевановић 1964: 401).

Према Стевановићевом схватању, дакле, бављење постанком речи, односно настајањем, грађењем речи, сугерише се на динамичност, процес који се одвија у језику, а испитивањем састава речи истакнута је ста-

² Веома је важно успоставити дистинкцију између *лексеми* и *речи*, наглашава Р. Драгићевић јер „иако се лексичке јединице у говору или у писању увек манифестују у одређеном грамагичком облику, са одређеним значењем и одређеном функцијом, важно је разликовати такву конкретизовану јединицу од оне лексичке јединице под којом подразумевамо свеукупност њених значења и облика (Драгићевић 2007: 35).

тичност, задатост језичког модела којем треба приступити аналитички и научно га описати.

У *Приручној граматици хрватског књижевног језика* у дефиницији се полази од предмета проучавања творбе речи, и наводи се следеће: „Такву језичну појаву гдје од једне или више ријечи настају нове проучава и описује лингвистичка дисциплина која се зове творба ријечи“ (Барић и др. 1979: 219).

По С. Бабићу „творба ријечи означаје језичну појаву којом у језику постају нове ријечи на основу досадашњег рјечничког блага. Уједно творба ријечи означаје и лингвистичку дисциплину која се бави проучавањем начина, образаца и типова постанка нових ријечи“ (Бабић 1986: 11).

Е. Барић сматра да „творба проучава све ријечи и везује за њих ознаку мотивирана или ознаку немотивирана. Предмет њеног даљег истраживања само су ријечи са ознаком мотивирана“ (Барић 1980: 9).

Табела 1. Приказ дефиниција творбе речи

Аутор	Назив науке	Дисциплинарно одређење	Предмет проучавања
М. Стевановић	ГРАЂЕЊЕ РЕЧИ	учење у науци о речима учење о грађењу речи	1. постанак речи 2. састав речи
Приручна грамика хрватског књижевног језика	ТВОРБА РЕЧИ	лингвистичка дисциплина	језичка појава где од једне или више речи настају нове
С. Бабић	ТВОРБА РЕЧИ	1. језична појава	постанак речи на основу досадашњег речничког блага
		2. лингвистичка дисциплина	начини, обрасци и типови постанка нових речи
Е. Барић	ТВОРБА РЕЧИ	–	све речи речи са ознаком мотивирана

Табеларни аналитички метод који примењује Љубомир Поповић у анализи одредница *граматика, фонетика, творба речи* и *синтакса* са циљем да се на систематски начин идентификују, категоризују, паралелизују и синоптички прикажу конкурентна решења за термине, за разне компоненте дефиниција појмова, потврђује оправданост одабраног начина приказа дефиниција. Ради употпуњавања приказа, наводимо синоптичку партициону табелу о творби речи из рада Љ. Поповића (Поповић 2004: 57).

Табела 2. Синоптичка партициона табела
Љ. Поповића

Извор ³	Термин	Копула	Виши појам ⁴	Активност/ релација	Предмет
РЕЧНИЦИ					
Babić-J: s.v	ТВОРБА РИЈЕЧИ		2. грана лингвистике	која проучава	средства и начине којима се творе нове ријечи.
ELMZ- SHJ:s.v.	ТВОРБА РЕЧИ		2. део науке о језику	који проучава	стварање нових речи, ----- представљајући део морфологије (в.). ----- Најобичнији начини творбе речи у схј јесу: извођење речи и слагање
ГРАМАТИКЕ					
Нов-СГр: 23	Наука о основама		<i>Део други</i> [граматике]- наука о основама,	која учи	која учи како основе постају, било од корена било једна од друге, и како им се, према томе, значање мења и грана;
HrvGr: 285	Творба ријечи	уједно је	и дио граматике	који проучава	творбену структуру досадашњих ријечи ----- дајући правила за творбу нових ријечи.
BabićTR u НКЈ: 11	Уједно творба ријечи означује		и лингвистичку дисциплину	која се бави проучавањем	начина, образаца и типова постанка нових ријечи
	У творби се ријечи		као лингвистичкој дисциплини	описују	Творбене јединице и сустави једнога језика, оvdје савременога хрватског књижевног језика. ----- Под творбеним саставом разумијева се целокупност творбених начина, типова и образаца књижевног језика, плодних и неплодних, у њихову међусобном односу.

На основу приказаних елемената дефиниције издваја се неколико карактеристика творбе речи које говоре о њеној комплексној природи. На првом је месту двострука природа самог термина (М. Стевановић и

³ Пун назив извора: Babić-J: s.v.: Stjepan Babić, Jezik (školski leksikon), Zagreb: Panorama, 1967; ELMZ-SHJ:s.v.: Asim Peco i Živojin Stanojčić, Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja, I: Srpskohrvatski jezik, Beograd: Interpres, 1972; Нов-СГр: 23: Стојан Новаковић, Српска граматика, II издање, Београд: Државна штампарија, 1902 [1894]; HrvGr: 285: Eugenija Barić et al, Hrvatska gramatika, Zagreb: Školska knjiga, 1995.

⁴ Виши појам (= надређени, генерички) појам (који би требало да буде најближи виши појам, а служи за категоризацију, односно класификацију дате научне дисциплине.

С. Бабић) којим се означава и језичка појава којом у језику настају нове речи на основу досадашњег речничког блага, и лингвистичка дисциплина која се бави проучавањем начина, образаца и типова постанка нових речи. Оваква језичка проучавања имају и нормативну функцију јер откривају како би се речи могле градити у складу са правилима у језичком систему, али дају и оцену спорних речи у складу са њима.

Друго се питање тиче дисциплинарног обележја творбе речи: учење, дисциплина, део граматике, грана лингвистике и слично. Р. Драгићевић у раду *Традиционално и модерно у српској лингвистици* у првом реду говори о творби речи (Драгићевић 2000: 101). Позива се на рад Ј. Матијашевић (2000) о статусу дериватологије у славистичком свету „будући да се у западном свету о творби речи мало пише“ и о тројаком приступу овој лингвистичкој дисциплини: она је део граматике и представља својеврстан „привезак“ морфологије, по другом – она је део лексикологије и по трећем – творба речи је самостална дисциплина.

Према мишљењу Р. Драгићевић, код нас се питање творбе речи традиционално посматра у склопу морфологије, јер се углавном бави питањима формалне структуре речи.⁵ Међутим, последњих неколико година дошло је до заокрета према лексикологији и до развоја семантичког приступа у испитивању творбе.

Треће се тиче самог предмета проучавања творбе речи, што уједно сматрамо кључним питањем. Услед веома уопштено постављеног заједничког предмета проучавања, а то су речи, проистекло је поистовећивање творбе речи и морфологије или посматрање творбе као морфолошке поддисциплине. Међутим, морфологија се у ужем смислу бави променљивим врстама речи, односно морфолошким структурама граматичких облика променљивих врста речи и парадигматским системима које они чине. Творба речи се не бави речима као таквим, него *твореницама*, односно оним врстама речи чији су чланови, у већој или мањој мери, настали, настају и даље, разним процесима творбе речи. Према томе, код оваквих творбених врста речи не ради се о парадигматским, него о творбеним мор-

⁵ Према мишљењу Р. Драгићевић, на овај начин творби приступа Ж. Станојчић у књизи *Српски језик на крају века* (1996: 123–125), која, између осталог, сумира научне резултате из ове области на крају двадесетог века. Реч може бити проста, изведене и сложена. Наводе се спискови префикса и суфикса, као и категорије речи у којима су они најпродуктивнији. Детаљно се описују граматичка својства мотивних речи и начин добијања творбене основе. Семантичка питања су неизоставна, али су она у другом плану. Изведене речи се врло уопштено разврставају према значењу у зависности од типа творбеног форманта којим су изведене, па се говори, на пример, о именицама које означавају лица, биљке и животиње, предмете, место итд. Не обраћа се пажња на појединачне случајеве који по било чему одступају од творбеног понашања класе којој припадају (Драгићевић 2000: 103).

фолошким структурама. Важно је истаћи и то да су творбене врсте речи својим творбеним аспектом повезане са лексиком, односно са саставом и потенцијалним проширењем лексичког фонда. Другачије речено, творба речи је доприносила и доприноси задовољавању ономазиолошких (и термилошких) потреба у оквиру општег и разних врста специјалних вокабулара (Поповић 2004: 87–88).

И на крају, постоји колебање у одређивању назива ове лингвистичке науке – грађење речи или творба речи. Оба су термина донекле непрецизна, а такво је стање и у другим језицима: енгл. *word-formation*, или нем. *Wortbildung*, констатује Т. Прћић (Прћић 1998: 68). Ова је непрецизност у страним језицима узрокована чињеницом да се „реч“ у традиционалној употреби односи и на лексему и на њене граматичке облике, а код нас је још специфичнији случај због синонимне употребе првог дела назива ове дисциплине – грађење, односно творба. Да ли се речи *граде* или *творе* одређеним процесима може се у ширем смислу третирати као питање стила или семантичког нијансирања⁶. Међутим, упоређивањем значења лексема *градити* и *грађење*, *творити* и *творба* бесумње је да су оне блискозначнице, али не и истозначнице. Уз лексему *творба* се у РМС као израз наводи *творба речи*, уз лексему *грађење* се не даје израз *грађење речи*. У деривационо-семантичком окружењу лексеме *творити* много је више деривата који се могу користити у опису творбених елемената: *творбена* основа, *творбени* форманти; *творбеност* – *творбени* потенцијал, што није случај са дериватима лексеме *градити*. Неминовно би се, ако бисмо се одлучили за термин грађење речи, користили други творбени термини изведени од глагола *творити*, што би допринело термилошкој неуједначености. И, с обзиром на то, да је и монографија Ивана Клајна названа *творбом речи*, свакако да је употреба термина грађење речи у знатној мери потиснута.

1.1. Творба речи и друге дисциплине

Данас се творба речи, углавном, сматра самосталном језичком дисциплином: има свој предмет проучавања, развијену методологију и одговарајућу терминологију. Неоспорна је веза и прожимање са другим

⁶ У РМС глагол *градити*, градим несврш. има следећа значења: 1. а. подизати, зидати. б. стварати, састављати. 2. правити (нешто). 3. чинити, образовати, а *грађење* је гл. им. од глагола *градити*. Дакле, не упућује на *творити* и *творбу*. Глагол *творити*, -им несврш. дефинисан је као: 1. радити, чинити; стварати, градити, изграђивати. 2. сачињавати, образовати, формирати. Лексема *творба* има следећа значења: 1. творење, грађење, стварање; постанак: *творба гласова*, *творба речи*; 2. творевина. И придев *творбен*, -а, -о који је способан, који може да твори, стваралачки, творан, *творбеност*, -ости способност творења, стваралачка снага – важни су за описивање процеса настанка речи.

лингвистичким дисциплинама што произилази првенствено из предмета проучавања творбе речи – творенице и њихово значење. Како су творенице речи настале творбеним поступцима, оне се као такве сматрају неодојивим делом морфолошког система, а њихово реализовано значење и парадигматски односи са другим лексемама представљају директну спону са лексикологијом и семантиком.

1.1.1. Творба речи и морфологија

Према мишљењу Љ. Поповића, први проблем за дефинисање морфологије, па и творбе речи, јесте да ли се схвата у ширем или у ужем смислу, тј. да ли поред промене речи, као свог језгра, обухвата и творбу речи или не (Поповић 2004: 55). Д. Шипка као дилему износи придруживање творбе речи морфологији „на основу тога што и једна и друга проучавају морфеме и законитости њихове расподеле. Веза је, надаље, била мотивисана и релативно лако формализацијом творбених законитости, што их везује за граматичка а одваја од лексиколошких обиљежја (Шипка 1998: 104).

У *Приручној граматици хрватског књижевног језика* (Барић и др. 1979) морфологија је дефинисана као „дио граматике који проучава врсте ријечи и њихове облике, тј. њихову морфолошку структуру“. Ово је типичан пример за дефинисање морфологије у ужем смислу.

Знатно је распрострањеније схватање морфологије као граматичке дисциплине која проучава структуру облика речи, првенствено помоћу подела на морфеме. Обично се дели на две области: *флексивна морфологија* и *лексичка* или *деривациона морфологија* (Кристал 1999); или као део науке о језику који се бави облицима речи. Као таква има два раздела: а) морфологија у ужем смислу, која проучава промене у оквиру врста речи и б) морфологија у ширем смислу, која проучава начине слагања и извођења речи и која се стога назива *творбом речи* (Пецо и Станојчић 1972).

С. Бабић *морфологију* дефинише као науку која проучава „како се морфеме слажу у потврђене (овјерене) облике“. На примерима *стриц* + *-а* и *кум* + *-а* показао је различите последице наизглед истог поступка. У првој речи додавањем наставка *-а* промењен је облик речи, али не и њено значење. У другој је речи промењен и облик и значење. Закључује да је творба речи такво слагање морфема или речи којим настаје нова реч, нова речничка (лексичка) јединица, за разлику од морфологије у којој слагањем морфема настаје само други облик речи. Међутим, и овде се јављају проблеми, јер понекад није лако разликовати да ли је додавањем морфема настала нова реч или је то други облик исте речи (нпр. компаратив и суперлатив *краснији* и *најкраснији* према позитиву *красан*). Бабић даје следеће објашњење: по томе што свака ријеч има своју склонидбу заправо су нове ријечи и могле би се убројити у творбу (Бабић 1986: 12). С

друге стране, неке изразито граматичке морфеме имају и творбену улогу, као што су наставци за род, или наставак *-ски* за извођење придева.

По М. Стевановићу морфологија се, као врло опсежна грана науке о језику, бави речима, прво: облицима речи (у којима се оне јављају вршећи своју службу у језику) и, друго – *постанком и саставом речи* (Стевановић 1964: 165). Јасно је да и Стевановић творбу речи, по ономе како је дефинише и одређује њен предмет проучавања, сматра делом морфологије. Основни предмет морфолошких проучавања представља класификација речи, а учење о грађењу речи које се бави њиховим постанком и саставом, такође се бави и њиховом класификацијом на: просте, изведене и сложене. Таква подела речи суштински је другачија од морфолошке, а њихов творбени састав је, такође, другачије природе од парадигматских облика речи и њиховог морфолошког склопа.

Са становишта творбе речи, како је још М. Стевановић истакао, значење и функција и облик речи стоје у неодвојивој вези. Речи једне категорије постају од речи друге категорије (придеви и глаголи постају од именица, именице и глаголи од придева, придеви и именице од глагола). Да би се ови процеси могли пратити и описивати, јасно је колико је важна морфолошка база. Управо је трансформација речи једне граматичке категорије у другу одговарајућим творбеним процесима важна спона творбе речи са морфологијом.

Иако се ове дисциплине међусобно прожимају, што потврђују наведени примери, издвојићемо и приказати само оне елементе на основу којих се јасно уочава битна разлика међу њима, што је приказано у табелама 3–6.

Табела 3. *Морфологија: предмет проучавања и јединице анализе*

Морфологија		
Предмет проучавања	основни облик речи	<i>кућица</i>
	парадигматски облици речи	кућиц-е кућиц-и кућиц-у кућиц-е кућиц-ом кућиц-и
Основна јединица анализе	морфема	кућ + иц + а
Врсте морфема	коренска (лексичка) морфема творбена морфема граматичка морфема	кућ- -иц- -а

Табела 4. *Творба речи: предмет проучавања и јединице анализе*

Творба речи		
Предмет проучавања	творенице	кућица
Основне јединице анализе	творбена основа	кућ-
	творбени формант	-ица
Врсте творбених форманата	префикси	бес- + -кућ- + -ник
	суфикси	

Табела 5. *Поређење: морфемска и творбена структура*

Морфемска структура			Творбена структура	
Коренска морфема	Творбена / суфиксална морфема	Грамагичка морфема	Творбена основа	Творбени формант
зуб	ар	∅	зуб	ар∅
зуб + ар + ∅			зуб- + -ар∅	

Табела 6. *Поређење: творбена и обличка сегментација*

Морфемска и творбена структура речи	Примери
Морфемска структура	зуб + ар + ск + и
Творбена структура	зубар + ски
Творбена сегментација номинационог облика	зуб + иште
Обличка сегментација у парадигми	зубишт-а

Традиционално се у морфологији творбене морфеме називају афиксалним морфемама, којима припадају суфиксалне, префиксалне и инфиксалне морфеме, често назване суфиксима, префиксима и инфиксима, као што је случај у творбеној терминологији. Да питање није само терминолошке природе, показује деривационо-семантичка структура творбеног форманта. Творбени форманти су бинарне структуре, они садрже творбену и грамагичку морфему, које се у творбеној сегментацији не одвајају. Они преносе семантичко-категоријалне информације, које не могу пренети саме творбене морфеме (много је тестова показало способност форманта *-иште* да пренесе информацију о месту где се нешто налазило или се налази, и неспособност суфиксалне морфеме *-ишт-* да пренесе исту информацију) (Семантичко-деривациони речник 2003: 14).

1.1.2. Творба речи и лексикологија

Из узајамности и продуктивности творбених поступака и тако остварених значења речи произилази уска, неодвојива веза између творбе речи и лексикологије. У оквиру семантичког описа речи веома често се полази од творбене анализе која је незаобилазна у представљању, нпр. семантичког нијансирања или семантичког потенцијала деривираних лексема, степена адаптираности лексема страног порекла, могућности семантичке диференцијације лексема, у опису парадигматског односа међу лексемама, статусу простих и деривираних лексема.

Отуда и став, па и одређење, које је још Бабић истакао, да творба речи као лингвистичка дисциплина најпре припада лексикологији, што је наизглед противречно његовом одређењу творбе речи као граматичке дисциплине. Међутим, пошто творба речи проучава механизам настајања нових речи, што је и предмет граматичких проучавања, она је по томе свакако и део граматике. Д. Шипка веома одређено сматра творбу речи лексиколошком дисциплином „с високим степеном аутономије“ (Шипка 1998: 102).

И Т. Прћић у свом делу *Семантика и прагматика речи* (Прћић 1997: 152) сматра да је творба речи „произвођење нових лексема, а не нових облика речи“. Новонастала лексема веома често припада другачијој морфолошкој класи од мотивне речи, но и када то није случај, када новонастала лексема остаје у класи мотивне речи долази до разликовања у домену дистрибуције (Прћић 1998: 74).

У савременој литератури постоји теоријски веома разрађен опис нераскидиве везе између *семантичке деривације* и *морфолошке деривације*. Значајан допринос у овом правцу представљају радови Ј. Матијашевић, која говори и о *творбеном значењу* и параметрима који га одвајају од *лексичког значења* (Матијашевић 1987).

Д. Гортан-Премк је увела термин *семантичко варирање* под којим се подразумева општи механизам под који се подводе *семантичка деривација* (полисемија) и *семантичко-морфолошка деривација* (деривација, творба речи). Термин *семантичко варирање* можемо схватити као терминолошки хипероним чији су хипоними, с једне стране, *полисемија* (семантичка деривација) и, с друге стране, *деривација* (или семантичко-морфолошка деривација). Под *семантичким варирањем* подразумева се, дакле, трансформација полазног семантичког садржаја и његово асоцијативно повезивање са циљаним семантичким садржајем, са циљном семемом у процесу секундарне номинације. Под *полисемијом* (семантичком деривацијом) подразумева се семантичко варирање у оквиру једне лексеме.⁷

⁷ Према објашњењу Д. Гортан-Премк, са ономасиолошког становишта то је пренос номинације једне лексеме са једнога појма на други, а са семасиолошког становишта

Под *деривацијом* (семантичко-морфолошком деривацијом) се подразумева „семантичко варирање између двеју лексема, али не између било којих двеју лексема, већ између двеју лексема из истог деривационог система и то оних најближих у њему, оних од којих је друга дериват првог, изведеница од прве“.⁸ Важан је закључак да у оквиру полисемије (семантичке деривације) и деривације (семантичко-морфолошке) важе исте семантичке законитости. Наведену семантичко-деривациону појаву илустроваћемо примером преузетим из *Полисемије и организације лексичког система у српском језику* Даринке Гортан-Премк: основно је значење лексеме *град велико, добро изграђено људско насеље*; ово се значење метонимијском трансформацијом, односно мутацијом архисеме (уз извесну десемантизацију сема) развија у значење *становништво таквог насеља*. Даље, истом метонимијском трансформацијом добијена је нова лексема грађанин са садржајем *становник града* (Гортан-Премк 2004: 137).

Р. Драгићевић описује однос лексикологије према сродним дисциплинама, међу којима је и творба речи, поред етимологије, терминологије, ономастике, фразеологије и лексикографије. Ауторка истиче да је значење деривата, њихова творба, њихова предвидивост у језику свакако предмет интересовања лексикологије (Драгићевић 2007: 26).

Бављење значењем речи и начинима на који се она изражавају и комбинују требало би да буде основно усмерење у домену творбе (Прћић 1998: 68). У семантици се разликује лексичко и творбено значење речи. Нове речи настају на основу речи које већ постоје у језику, стога се не говори само о њиховом лексичком значењу, него и о њиховом творбеном значењу. Оно је заправо преиначено (модификовано) лексичко значење.

Нови појмови означају се и тако да се значење досадашње речи прошири на нов појам по некој сличности. Тако су своје значење прошириле речи: *ухо, глава, језик, грло, колена, коњ, бубањ, наковањ* и др. Овај се начин назива пренос значења и он припада лексичкој семантици, а не творби јер се њиме не повећава број ознака, него само број значења. Тај начин се зове семантичка творба.

то је повезивање двају семантичких садржаја или делова двају семантичких садржаја. И овај семасиолошки процес претходи ономасиолошком, заправо, омогућава га (Гортан-Премк 1997: 137).

⁸ Са ономасиолошког становишта и овде имамо секундарну номинацију само новом лексичком јединицом добијеном у процесу спајања творбене основе прве, полазне лексеме и каквог творбеног форманта. Са семасиолошког становишта и овде имамо процес аналошког повезивања двају семантичких садржаја, само сада уз обавезно укључивање новог семантичког елемента (израженог формантом), нове семантичко-категоријалне вредности (са променом, или без промене грамемске вредности) (Гортан-Премк 1997: 137).

Најважнији елементи семантичког проучавања речи су у нераскидивој вези са предметом лексиколошког проучавања. Унутрашње значење речи (једнозначност и полисемија, као и чиниоци који утичу на развијање семантичког потенцијала лексема), затим лексеме у парадигматским односима, прагматична вредност лексема, дакако су предмет интересовања обеју дисциплина. Граница се између лексикологије и семантике тешко може повући управо због наведених разлога. Обе се науке ослањају на творбене потенцијале у језику и недвосмислено доводе у везу творбени модел и значење речи.

Деривациони статус лексеме неминовно се одражава на њену семантичку структуру: тако су просте лексеме углавном вишезначне, једнозначни су, углавном, термини и посуђенице (Гортан-Премк 2004: 41).

И утицај одређених творбених форманта на значење новонасталих речи, нпр. суфикса у склопу са одређеним творбеним основама, заузима значајно месту у лексиколошким и дериватолошким изучавањима. Тако је, на пример, суфикс *-ица* у комбинацији са лексемама којима се именују делови тела најпродуктивнији у извођењу лексема са терминолошким значењем (из области анатомије, ботанике, биологије, медицине, одеће, ветерине), затим у *nomina agentis* и код атрибутивних именица (Штасни 2007: 96).

1.1.3. Творба речи и етимологија

Уобичајена је констатација да се у ранијим радовима о творби речи не разликује синхронија од дијахроније, а самим тим ни етимологија од творбе речи.

Проучавањем постанка свих постојећих речи бави се етимологија и она се сматра широм дисциплином од творбе речи. Основна је разлика међу њима то што творба речи проучава настанак речи са синхроног аспекта, а етимологија са дијахроног. Укратко, етимологија проучава историјат речи, а уколико се бави творбом, тада се првенствено бави творбом оних речи чији је постанак из савремене перспективе нејасан. Придеви су, на пример, у историјској перспективи, значи дијахроно, најчешће изведене речи. Међу њима је врло мало простих речи. Поређењем придева *лукав* са старословенском именицом *л(он)ка* што значи *злоба*, јасно је да је овај придев изведен наставком *-ав* од некадашње именице, да је то изведена реч и да је првобитно значио *злбан* (наравно уколико и првобитно значење именице није промењено).

Добар пример нераздвајања творбе речи од етимологије представља попис суфикса у граматицима Ђуре Даничића и Стојана Новаковића. Маретић је, на пример, имао веома ограничену грађу, и он, такође, није одвајао синхронију од дијахроније, тј. етимологију од творбе речи.

Повезаност етимологије и творбе речи указује, с једне стране, на континуитет у развоју језичког система, а са друге на неминовно одвајање лексике општег фонда од коренских облика и њихових значења у правцу диференцирања и ширења семантичког потенцијала, те стварања нових деривационих породица.

У савременим истраживањима, посебно у практичним лексикографским радовима, какав је *Семантичко-деривациони речник* (2003, 2006) истакнута је неопходност позивања етимолошких сазнања о речима и идентификовања лексема које су носиоци семантичко-деривационог гнезда из синхроне перспективе. У поговору овога речника (2006: 763) јасно су дефинисани критеријуми за формирање деривационог гнезда „етимолошка идентификација лексичке морфеме и њених аломорфа и семантичка повезаност лексема с идентификованом лексичком морфемом.“ На пример, именица *мука* је, према Скоку, изведеница од основе *мук-*, једне од три основе прасловенског корена *тѣк-*. Изведенице од основе *мук-* су у семантичко-деривационој вези са именицом *мука* која значи *брашно* и са именицом *мука* – велики напор, тешка патња. Међу њима је, очигледно, успостављена семантичка самосталност. П. Скок наводи да ове две акценатске варијанте исте лексеме представљају самосталне основе и формирају засебна семантичко-деривациона гнезда.

Лексичка морфема *дъh-* у савременом српском језику реализује се у више ликова: *дах-*, *даш-*, *дис-*, *-дис-* (са кратким *-и-*), *дих-*, *диш-*; *дух-*, *душ-* и *ду-/дух-* и погодна је за илустрацију различитих али семантички блиских гнезда *дах* и *дисање*, *дувати/духати* и *дух* и *душа*.

Навешћемо још један пример (из поговора *Семантичко-деривационог речника*) који илуструје различит концепт, самим тим и садржај деривационог гнезда у зависности од тога да ли се селекција лексема врши са синхроног или етимолошког становишта: „У деривационом гнезду чији је носилац из синхронијске перспективе глагол *мрети* лексичка се морфема појављује у више ликова (од којих су неки прасловенског порекла, а неки српскохрватскога): *мре-*(*мрети*), *мр-* (*смрт*), *мор-* (*помор*, *одмор*), *мрл-* (*умрли*), *мрт-* (*мртав*), *-мир-* (*умирати*), *-мар-* (*замарати*), *мрџв-* (*мрџварити*), *мрџ-* (*мрџина*), *мри-* (*мршавити*) – са етимолошког становишта, дакле, све лексеме са овим лексичким морфемама требало би укључити у исто деривационо гнездо. Са синхроног становишта, пак, може се констатовати семантичко удаљавање лексема са лексичким морфемама *мрџв-* (*мрџварити*), *мрџ-* (*мрџина*), *мри-* (*мршавити*), односно губљење заједничких елемената, или већег броја таквих елемената, у њиховим семантичким садржајима и семантичком садржају лексеме *мрети* и њених деривата, на основу чега се лексеме са тим лексичким морфемама могу искључити из гнезда глагола *мрети*“ (2006: 764–765).

1.1.4. Творба речи и стилистика⁹

Стилистика је наука чији је главни предмет проучавања *стил*. Појам стила је, дакако, веома комплексан и обично се схвата на два начина – стил као добар начин писања, односно говорења или начин писања својствен одређеној епохи, неком писцу или појединачном делу.

Стога су стилистичка проучавања конкретно усмерена на средства и поступке којима се постиже квалитет израза. У том правцу стилистика се бави изучавањем и описом, класификацијом и применом стилских фигура, што овом приликом није предмет интересовања. Истакли бисмо још да стилистика има нормативну улогу која је пореклом још из реторике и да самим тим има утицаја на ограничавање чак и језичке креативности. Међутим, савремена стилистика је више описне, него нормативне природе, те стил схвата као израз индивидуалности. Овоме су знатно допринела лингвистичка истраживања, у првом реду она заснована на разликовању језика од говора, појмовне од афективне вредности израза, те избора језичких средстава у зависности од ситуације (стилистичке варијанте).

Стил се не посматра само на индивидуалном плану. Подједнако важан предмет проучавања стилистике је и начин изражавања одређене друштвене групе – па у складу с тим постоји: разговорни (колоквијални) стил, административни, научни и публицистички, вулгаран и узвишени стил и сл.

Према схватању Б. Вулетића, сваки језички израз или избор не припада подручју стилистике. Овај статус завређују лексеме које имају експресивно, фигуративно, дакле, неку врсту пренесеног значења, које „носе некакву изражајност, некакав вишак обавјести“, јер *језик изриче, а стил истиче*, како је то језгровито и упечатљиво дефинисао Рифатер (Вулетић 2002: 4).

Овде се неминовно поставља питање односа семантике и стилистике, највише у домену конотативног значења речи. Просте речи су углавном вишезначне, те одређене секундарне реализације њиховог значења имају веома често пренесено, експресивно или фигуративно значење које је последица одређених семантичких трансформација: метафоре, метонимије, синегдохе или симилисемије. Овде се, дакле, ако посматрамо однос форме и садржаја речи, у знатној мери мења садржај, док је облик речи непромењен. Свакако да и сфера употребе лексеме у одређеном контексту, ситуацији, доприноси експресивности.

У науци се, како у стилистици тако и у лингвистици, на различите начине приступа дефинисању појма експресивности, што је довело до ра-

⁹ Однос творбе речи и стилистике представљен је подробније зато што може имати конкретну примену у настави. Осим тога, питању стила се у школском програму приступа веома комплексно, са различитих аспеката, те је ово још једна од могућности за сагледавање ове проблематике.

зноликости у тумачењу њене језичке реализације. Посебан је допринос Ј. Матијашевић у теоријском правцу прецизнијег одређивања појма експресивности као „субјективне модалности, тј. као семантичке суштине која узлазно или околиционално улази у семантику језичких јединица представљајући истовремено и номинацију света и однос субјекта номинације према свету“ (Матијашевић 1995: 270). Двојака је улога експресивне лексике – функција номинације и функција експресије, што се остварује кроз комплементарност семантичких компонената, при чему значајну улогу врше творбени конституенти.

Да би се описао стилски, експресивни, ефекат деривираних лексема од изузетног је значаја укључивање творбене анализе, која је истовремено неодвојива од семантичке. Творбене анализе речи у одређеној мери могу показати и одразити стилску обојеност речи. Код изведеница експресивност се може постићи употребом одређених суфикса, који у склопу са одговарајућом творбеном основом попримају конотативно значење, позитивно или негативно маркирано. У овом смислу бисмо издвојили лексеме које имају изразито хипокористичко или пејоративно значење. Главно теоријско питање је утврђивање носиоца експресивног значења у творбеном домену – творбена основа или творбени форманти. Уколико је творбена основа стилски маркирана и изведеница задржава такво обележје (*преварант*). На овај се начин објашњавају и случајеви изведеница које су обједињене истим суфиксима, а стилски су различито обележене. Тако, на једној страни стоје *нафташ* и *нишанџија*, као неутралне, а *афераш* и *галамџија*, као стилски маркиране лексеме. У оваквим случајевима формантски део (суфикс) има споредну, у најбољем случају интензивирајућу улогу (*кретен-чина*, *лопов-чина*). У принципу ће експресивна улога суфикса доћи до изражаја онда када је мотивна реч лишена таквог значења: *главоња*, *трбоња*, *парајлија*, *филмаџија* (Ђорић 1995: 104–105).

Покушаћемо да на конкретним примерима покажемо суоднос семантичких реализација и творбених конституената:

- творбеном анализом одабраних лексема из приповедака Лазе Лазаревића, илустроваћемо везу између одређеног творбеног модела и постигнутих експресивних-стилских ефеката на индивидуалном плану (језик писца);¹⁰
- творбеном анализом одабраних примера из домена жаргонизоване лексике – илустроваћемо исти резултат на плану употребе језика одређене друштвене групе.¹¹

¹⁰ Примери су одабрани из магистарског рада Б. Јелић (2005) *Речник приповедака Лазе Лазаревића*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за српски језик и лингвистику.

¹¹ Жаргон се може сматрати последицом социјалног раслојавања језика, те је у том смислу социолект, а њиме се служе групе људи: жаргон ђачке омладине, жаргон студена-та и сл.

Б. Вулетић наводи да се „иновације у језику књижевности првенствено односе на смисао речи и њихових комбинација, на синтаксичко везивање, једном речју на индиректна средства језика; језик књижевност ствара дајући нове садржаје већ постојећим речима, а то чини првенствено новим, особним комбинацијама, грађењем реченица, синтаксичким променама разних врста“ (Вулетић 2002: 7). Наравно да је и избор лексике незаобилазан у постизању одређених естетских и стилских ефеката.

На малом узорку из језика Лазе Лазаревића показаћемо како се остварује стилска маркираност избором одређене лексеме. Поступак је следећи: заменићемо одабрану деривирану лексему одговарајућом стилски немаркираном лексемом:

бес-крај-ан , -јна, -јно	<i>који нема краја, огроман, бесконачан</i> Њој се лице разведри. Некаква бескрајна (огромна, велика) срећа накупи јој се око очију и усана. (77, 28).
блес-нути , -нем свр.	<i>изненада настати, појавити се</i> Тада је, као на представи мађионичара, блеснуло (појавило се) и опет ишчезло њезино лице... (130, 1).
бљув-отина	<i>глупост, бесмислица</i> Од то доба престао је бавити се љубавним предметима, и кад год би ко почео говорити о томе, он би доказивао да су то саме „швапске бљувотине “ (глупости, бесмислице) (172, 3).
боц-нути , -ем	<i>подстаћи на пецкање, на задирукивање</i> Извол’те на поклон! – рекох некако промукло и покушах да се смејем. – Не – рече она. Нечастиви ме опет боцну (задиркује): – Зар поклон од мене нећете да примите? Она оћута. Ја почех да јуришам: – Поклон од <i>мене</i> , госпођице! (51, 9).
власт-овати , -ујем несвр.	<i>господарити, владати</i> Можда је то била и њезина лепота што је тако силно властовала (владала) над женама (248, 11).

Издвојене лексеме, употребљена у тексту и њен неутрални еквивалент, имају исти језички садржај, али различите стилске вредности (**блеснуло**: појавило се; **бљувотине**: глупости; **боцну**: задиркује; **властовала**: владала). Уобичајено је разликовање експресивног и импресивног обележја језичког израза. По Солару, експресивна вредност означава несвесно обележје израза, такво обележје које произилази из природе онога што се изражава; импресивна вредност означава свесну тежњу да се на одређени начин делује и самим изразом (Солар 1984: 85). Речи књижевног дела су по правилу импресивне вредности. Углавном су стилски маркирани деривати: *блеснути* (блес- + -нути); *бљувотина* (бљув- + -отина); *боцнути* (боц- + -нути); *властовати* (власт- + -овати).

Морфостилистички поступци (морфологија језичког израза у смислу стилског поступка), предмет су проучавања морфостилистике, која је по Солару грана описне стилистике, а по Б. Вулетићу – део лингвистичке стилистике. Овим се поступцима углавном описују деминутиви и аугментативи јер они „готово редовно осим интелектуалне поруке (израза величине нечега) имају и стилистичку, афективну поруку“ која се остварује изражавањем става говорника према предмету говора. Овде бисмо додали да суфиксима за изражавање субјективног става, управо остварујемо стилску обојеност деривираних деминутива и пејоратива.

Но, не смемо занемарити чињеницу да целокупни контекст даје стилистичку вредност одређеној лексеми, те тако и у нашим примерима: *Тада је, као на представи мађионичара, блеснуло и опет ишчезло њезино лице* – веза између глагола *блеснути* и лексеме *лице* има стилски изражајнију вредност него када би се уз исти глагол везивала реч *сунце*, или неки метални или сјајни предмет – јер је то њихово очекивано својство.

Веома је занимљива изведеница *властовати* и са творбеног и са стилистичког становишта (*Можда је то била и њезина лепота што је тако силно властовала над женама*). У *Речнику Матице српске* ова лексема није забележена, као и у *Рјечнику хрватскога или српскога језика* (РЈАЗУ), али је бележи *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (РСАНУ) у значењу *господарити, владати*, али са ознаком застарело. Њено је значење потпуно прозирно, она је настала уобичајеним и веома продуктивним творбеним процесом – деривацијом по моделу: именица + -овати = глагол. Такође је и употребљени суфикс продуктиван у деривацији глагола. Поред наведеног, ова је лексема, ипак, својеврсна – она може са становишта савременог језика имати статус неологизма – створена је од уобичајених језичких средстава, а постиже ефекат новог или је постала неологизам оживљавањем архаизма (Штасни 1997/98: 111).

Када је реч о жаргонизмима, њихова експресивност постиже се употребом одређених суфикса (жаргонски или жаргонизовани суфикси). Међу њима су најчешћи они који истовремено доприносе реализацији пејоративног значења (као код аугментатива): *-уша, -уља, -оња*. Именице са овим суфиксима углавном су *nomina attributiva* – именички деривати којима се именују лица (ређе животиње и биљке), колективи према доминантној особини, према каквом упадљивом делу или према радњи као особини; у творбеној основи атрибутивних именица јављају се именице, предеви или глаголи.

Међу жаргонизмима има примера у којима се типично деминутивним суфиксом остварује неочекивани ефекат у смислу негативног или неуобичајеног значење: *витаминчић* – згодна девојка. Суфиксална творба у овим примерима није резултат жаргонизације, него је остварена у оп-

штем лексичком фонду, а ново значење је индуковано метафоризацијом (Кнежевић 2005: 147).

*

Успостављањем корелације творбе речи са другим дисциплинама желели смо нагласити њену комплексну природу. Иако је у поднасловима наведена узајамна веза са по једном научном облашћу, сасвим је извесно да је творба речи примарно у вези са трима дисциплинама: морфологијом, лексикологијом и стилистиком, те да је предмет њиховог изучавања јединство компонената: облик речи, значење и употреба речи у одређеном контексту.